

Tom 28/2018, ss. 21-38
ISSN 1644-888X
e-ISSN 2449-7975
DOI: 10.19251/ne/2018.28(2)
www.ne.pwspzlock.pl

Zbigniew Klimiuk

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku

EWOLUCJA SYTUACJI GOSPODARCZEJ RFN W OKRESIE „CUDU GOSPODARCZEGO” (1948-63) (CZĘŚĆ I)

**EVOLUTION OF THE ECONOMIC CONDITION IN GERMANY DURING
THE “ECONOMIC MIRACLE” (1948-63) (PART I)**

Streszczenie

W wyniku przegranej wojny Niemcy Zachodnie przestały zaliczać się do wielkich mocarstw w wymiarze ekonomicznym i politycznym. W pierwszych latach powojennych polityka zachodnich mocarstw okupacyjnych, względem Niemiec, nakierowana była na zapobieganie ekonomicznemu odrodzeniu się ich dotychczasowego groźnego konkurenta. W wyniku tych zabiegów Niemcy Zachodnie odbudowały swoją gospodarkę do poziomu przedwojennego, później niż Wielka Brytania czy Francja. Niewątpliwym zwrot w dziedzinie rozwoju ekonomicznego Niemiec Zachodnich rozpoczął się w połowie 1948 r. Impulsem pobu-

Summary

As a result of the war defeat, West Germany ceased to belong to the great powers in the economic and political dimension. In the first years of the post-war period, the policy of Western occupying powers towards Germany was directed at preventing the economic rebirth of their current dangerous competitor. As a result of these efforts, West Germany rebuilt its economy to the pre-war level later than Great Britain or France. The unquestionable turnaround in the economic development of West Germany began in mid-1948. The stimulus for rapid growth in industrial production was the implementation of the monetary reform carried out by the

dającym szybki wzrost produkcji przemysłowej była przeprowadzona przez zachodnie mocarstwa okupacyjne reforma monetarna, jak również napływ środków finansowych w ramach Planu Marshalla. Przeprowadzona w czerwcu 1948 r. reforma monetarna sprzyjała wzmocnieniu rynku finansowego i stanowiła bodziec do inwestowania. Podobny wpływ na gospodarkę zachodnioniemiecką w tym okresie wywarł napływ kapitałów w ramach Planu Marshalla. Lata pięćdziesiąte, zwłaszcza okres 1953-1958, zostały później uznane za „złote lata okresu powojennego”. Pod koniec tego okresu większość zniszczeń wojennych została usunięta, a gospodarka znajdowała się w stanie dynamicznego wzrostu. W okresie 1949-59 średnie realne tempo wzrostu PKB wynosiło około 7,4% przy średniej stopie inwestycji 24,2% (w cenach bieżących). W latach (1950-53) zrealizowano ogromny program budownictwa mieszkaniowego prawie w połowie sfinansowany ze środków publicznych. W latach 60. nastąpiło wyhamowanie wysokiego tempa wzrostu gospodarczego, które wynosiło średnio ok. 4% rocznie w okresie 1961-70. W gospodarce pojawiły się oznaki recesji, co stało się przyczyną upadku rządu L. Erharda i przejęcia władzy (1966 r.) przez tzw. wielką koalicję (SPD i FDP).

Słowa kluczowe: Niemcy Zachodnie, powojenny „cud gospodarczy”, wzrost gospodarczy, koniunktura gospodarcza, inwestycje, przemysł zachodnioniemiecki, handel zagraniczny, bilans handlowy i płatniczy, Plan Marshalla, reforma monetarna.

Western Powers, as well as the inflow of funds under the Marshall Plan. The monetary reform carried out in June 1948 favored the strengthening of the financial market and constituted an incentive to invest. A similar influence on the West German economy in this period was influenced by the inflow of capital under the Marshall Plan. The fifties, especially the period 1953-1958, were later recognized as “golden years of the post-war period”. At the end of this period, most of the war damage was removed and the economy was in a state of dynamic growth. In the period 1949-59, the average real GDP growth rate was around 7.4% with the average investment rate of 24.2% (in current prices). In the years (1950-53) a huge housing program was implemented, almost half financed from public funds. In the 1960s, there was a slowdown in the high rate of economic growth, which was on average around 4% per annum in 1961-70. There were signs of recession in the economy, which led to the collapse of the government of L. Erhard and the seizure of power (1966) by the so-called big coalition (SPD and FDP).

Keywords: West Germany, post-war “economic miracle”, economic growth, economic conditions, investments, West German industry, foreign trade, trade balance and payment balance, Marshall Plan, monetary reform.

Wstęp

Udział Niemiec Zachodnich (RFN) w ogólnej produkcji przemysłowej całych Niemiec w okresie przedwojennym (lata 1936-1937) wynosił 61%, przy czym w poszczególnych gałęziach i branżach wypadł on jeszcze korzystniej. Na tę część Niemiec przypadało, np. 94% całego wydobycia rudy żelaza, 100% – pirytu, 100% – siarki, 81% – węgla kamiennego, 91% – produkcji koksu hutniczego, 96% – surówki żelaza i 91% – stali. Były to najważniejsze dziedziny wytwórczości, od których zależał rozwój całej gospodarki. Skoncentrowanie ich w takich proporcjach, w zachodniej części Niemiec, ułatwiło start i dalszy rozwój gospodarczy. Majątek narodowy Rzeszy Niemieckiej w granicach z 1937 r. rozłożony był następująco (bez bogactw mineralnych): na terenie RFN – 61%, w granicach byłej NRD wraz z całym Berlinem – 28,3%, na byłe prowincje wschodnie przypadało – 10,7%. Jeżeli natomiast mierzyć poziomem dochodu narodowego na głowę mieszkańca, to w roku wybuchu II wojny światowej wynosił on na terytorium byłej NRD (z Berlinem) 2814 DM, na terytorium RFN (z Berlinem Zachodnim, lecz bez Zagłębia Saary) 2898 DM i na obszarze Zagłębia Saary 2778 DM, natomiast na terenie byłych prowincji wschodnich 1875 DM. Oznaczało to, przy przyjęciu poziomu RFN za 100, iż na terenie byłej NRD uzyskano tylko 97,1% tego poziomu, w Zagłębiu Saary – 95,5%, a na terenach utraconych po II wojnie światowej zaledwie 64,7% [Wallach, 1955].

W okresie wojny nastąpił olbrzymi rozwój produkcji zbrojeniowej i tych gałęzi, które były bezpośrednio z nią związane, co spowodowało, że w wielu dziedzinach produkcji potencjał wzrósł o przeszło 50%. Jeśli odniesiemy to do całości potencjału przemysłowego Niemiec po wojnie, to okaże się, iż przemysł zachodniemiecki rozporządzał, w pierwszych latach po wojnie, potencjałem produkcyjnym o ponad 40% wyższym niż w ostatnich latach przedwojennych. Wynika z tego, iż Niemcy Zachodnie już w pierwszych latach po wojnie dysponowały możliwościami gospodarczymi znacznie przewyższającymi te, z jakimi Hitler rozpoczynał drugą wojnę światową [Gedymin, 2002, s. 266].

Jeśli chodzi o zniszczenia wojenne, to w tej części Niemiec były one stosunkowo niewielkie. Pod koniec wojny działania wojenne dotknęły przede wszystkim drogi komunikacyjne, ośrodki produkcji zbrojeniowej i punkty strategiczne, jak lotniska, stacje kolejowe, itd. Natomiast same zakłady przemysłowe ucierpiały niewiele [Golinowska, 1990]. Właścicielami tych zakładów byli w wielu przypadkach przedstawiciele oligarchii finansowej, którzy

dzięki swoim powiązaniom z kapitałem międzynarodowym mogli zabiegać o ochronę swojej własności. Z drugiej zaś strony w wielu przedsiębiorstwach właścicielem lub współwłaścicielem był kapitał zagraniczny i mocarstwa zachodnie, które w jakiejś mierze dbały o ochronę tych zakładów.

Ogólnie biorąc zdolność produkcyjna tej części Niemiec zmalała po wojnie o 10 – 12% w porównaniu z potencjałem przemysłowym Niemiec przedwojennych, z czego 3,5 – 3,7% strat powstało wskutek demontażu. Dane dotyczące możliwości produkcyjnych Niemiec w pierwszych latach po wojnie wskazują, iż w 1948 r. produkcja przemysłowa Niemiec Zachodnich była niska i wynosiła 56% produkcji z 1937 r. Ten stan spowodowało ogólne rozprężenie gospodarki, charakterystyczne dla pierwszych lat powojennych. Wystąpiło ono w dziedzinie organizacji przemysłu, zwłaszcza jeśli chodzi o przestawienie przemysłu wojennego na tory cywilne oraz usuwanie zniszczeń. Ponadto na stan produkcji wywarły wpływ ograniczenia, jakie narzuciły przemysłowi niemieckiemu Układy Poczdamskie. Ograniczenia te dotyczyły gałęzi przemysłu związanych z produkcją zbrojeniową. Określały one poziom poszczególnych dziedzin produkcji od 30% do 70% w stosunku do poziomu z 1937 r. Poczynając jednak od 1948 r. ograniczenia te w zachodnich strefach okupacyjnych poważnie zredukowano, udzielając równocześnie Niemcom Zachodnim poważnej pomocy finansowej [Gedymin, 1999, s. 62]. W listopadzie tego roku rząd Stanów Zjednoczonych przyznał przemysłowi niemieckiemu pierwszą pożyczkę w wysokości 8 mln dolarów. W tym samym okresie brytyjska North German Coal Control w Essen zniosła obowiązek eksportu węgla na poczet reparacji. W związku z opracowaniem projektu planu odbudowy gospodarczej Bizonii (dwaj gubernatorzy wojskowi – generał Clay i generał Robertson kilka miesięcy wcześniej podpisali porozumienie w sprawie „gospodarczego zjednoczenia stref okupacyjnych”- brytyjskiej i amerykańskiej), wstrzymano także wszelki demontaż majątku produkcyjnego w obu strefach anglosaskich.

W wyniku przegranej wojny Niemcy Zachodnie przestały zaliczać się do wielkich mocarstw w wymiarze ekonomicznym i politycznym. W pierwszych latach powojennych polityka zachodnich mocarstw okupacyjnych względem Niemiec nakierowana była na zapobieganie ekonomicznemu odrodzeniu się ich dotychczasowego groźnego konkurenta. W wyniku tych zabiegów Niemcy Zachodnie odbudowały swoją gospodarkę do poziomu przedwojennego później niż Wielka Brytania czy Francja. Niewątpliwym zwrot w dziedzinie rozwoju ekonomicznego Niemiec Zachodnich rozpoczął się w połowie 1948 r. Impulsem pobudzającym szybki wzrost produkcji przemysłowej była prze-

prowadzona przez zachodnie mocarstwa okupacyjne reforma monetarna, jak również napływ środków finansowych w ramach Planu Marshalla [Abelshauer, 1977].

Przeprowadzona w czerwcu 1948 r. reforma monetarna sprzyjała wzmocnieniu rynku finansowego i stanowiła bodziec do inwestowania [Fuenf Jahre, 1953, s. 98-112]. Podobny wpływ na gospodarkę zachodnioniemiecką w tym okresie wywarł napływ kapitałów w ramach Planu Marshalla. W planie tym zachodnie strefy Niemiec odgrywały szczególną rolę. USA dążąc do maksymalnego wzmocnienia swojej pozycji w tych strefach i wykorzystania ich jako bazy strategicznej (wymierzonej m.in. przeciwko blokowi komunistycznemu), przekazali Niemcom zachodnim sumę kredytów i subsydiów znacznie przewyższających wielkość pomocy dla pozostałych krajów Europy zachodniej [Osthues, 1957, s. 10]. Wielka Brytania otrzymała kredyty i subsydia w wysokości 2,7 mld dol., Francja 2,4 mld dol., a Niemcy zachodnie 4,5 mld dol.

1. Odbudowa ze zniszczeń wojennych – punkt startu

Terytorium RFN (Niemiec Zachodnich) obejmowało po wojnie powierzchnię 248 tys. km kwadr., tj. 52,7% powierzchni Rzeszy w granicach z 1937 r. W 1939 r. mieszkało na nim 39,6 mln osób tzw. stałych mieszkańców (58,1% ludności stałej Rzeszy) lub 40,2 mln osób tzw. Wohnbevoelkerung (a więc razem z wojskiem, służbą pracy, itd.), co stanowiło 58,0% ludności całego kraju. Produkcja towarowa tego obszaru wynosiła przed wojną: w rolnictwie i przemyśle spożywczym 6,3 mld RM (54,3%), w przemyśle 17,6 mld RM (61,3%), ogółem – 23,9 RM, czyli 59,3% produkcji towarowej starej Rzeszy [Nowak, 1960, s. 116]. W handlu zagranicznym obszar powojennej RFN partycypował kwotą 3,2 mld RM eksportu (66,6% eksportu Rzeszy) i 2,7 mld importu (64,3%).

Z szacunku zmian, jakie nastąpiły w stanie niemieckiego majątku narodowego w okresie od 1945 r. i ich przeliczenia na zmiany ludnościowe, które nastąpiły w Niemczech do 1950 r., wynika, iż na terenie RFN utrzymał się (lub nieznacznie podwyższył) przedwojenny poziom majątku narodowego przypadającego na głowę mieszkańca. Na terenie byłej NRD natomiast (wraz z całym Berlinem) nastąpiła redukcja tego poziomu do mniej więcej 33% – 50% stanu przedwojennego. Była to okoliczność, która – obok struktury demograficznej i efektywności systemów gospodarczych – musiała silnie zaważyć na powojennym rozwoju gospodarczym obu państw niemieckich.

W rezultacie przegranej wojny Niemcy straciły ponadto prawie wszystkie lokaty zagraniczne. Według niektórych źródeł wartość majątku skonfiskowanego w Austrii wynosiła 1,5 mld marek, we Francji – 750 mln, w Holandii – 500 mln, we Włoszech – 400 mln, w Szwecji – 400 mln, w Anglii – 118 mln, w Hiszpanii – 75 mln. Razem we wszystkich wymienionych krajach zachodnioeuropejskich – 3,74 mld marek. W październiku 1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli wydała Uchwałę Nr 5, która przewidywała przekazanie czteromocarstwowej komisji wszystkich aktywów i należności do aktywów niemieckich znajdujących się w obcych państwach. W latach 1950-51 mocarstwa zachodnie podjęły szereg niezależnych (od Związku Radzieckiego) postanowień i wprowadziły poprawki do wspomnianej uchwały, które w poważnym stopniu złagodziły poprzednie postanowienie o konfiskacie własności niemieckiej znajdującej się za granicą. Dzięki temu korporacjom zachodnioniemieckim udało się ponownie przejąć w swoje ręce (często korzystając z pośredników) pewną część posiadanych poprzednio przedsiębiorstw zagranicznych [Bottiger, 1992]. Według nieoficjalnych danych wartość rewindykowanych przez firmy niemieckie kapitałów wynosiła 1,6 – 1,7 mld DM.

W ciągu pierwszych lat powojennych, w następstwie klęski wojennej Niemiec, przemysł zachodnioniemiecki znajdował się na bardzo niskim poziomie. Wskaźnik produkcji przemysłowej Bizonii wynosił w 1946 r. 34 (1936 r. = 100), w 1947 r. – 40, w 1948 r. – 60. Udział Niemiec zachodnich w produkcji przemysłowej świata (bez ZSRR) spadł w 1946 r. do 3,8% w porównaniu z 11% w 1937 r. Przemysł Niemiec Zachodnich, który przed drugą wojną światową prawie dwukrotnie przewyższał przemysł francuski i zbliżał się do poziomu przemysłu angielskiego, w ciągu pierwszych lat powojennych produkował około cztery razy mniej niż przemysł angielski i znacznie mniej niż francuski. Niemcy zachodnie zostały prawie całkowicie wyparte z rynków zagranicznych – miejsce ich zajęły USA oraz inne kraje. Jednakże sytuacja taka nie trwała długo. Firmy niemieckie wróciły po klęsce wojennej do poprzednich pozycji i przy poparciu kapitału amerykańskiego odbudowały swoją pozycję na rynku międzynarodowym. Walkę o odzyskanie straconej, w wyniku przegranej wojny, silnej pozycji na rynku światowym, rozpoczęła RFN tuż po dokonaniu odbudowy gospodarki, tj. na początku lat 50-tych. Powrotem przedsiębiorstw zachodnioniemieckich na rynek światowy w latach 1950 – 51 sprzyjał wprowadzony w życie program produkcji na cele zbrojeniowe w Wielkiej Brytanii i Francji, związany z wojną w Korei. Program ten pochłaniał olbrzymie środki finansowe związane z przestawieniem znacznej części

aparatu wytwórczego na tory produkcji wojennej i znacznie osłabiał konkurencyjność brytyjskich i francuskich artykułów przemysłowych w stosunku do zachodnioniemieckich [Kloten, 1986]. Bardzo charakterystyczne i reprezentatywne są pod tym względem relacje gospodarcze między RFN i Francją.

Z przegranej Niemiec hitlerowskich, Francja jako jedno ze zwycięskich mocarstw okupacyjnych odniosła znaczne korzyści gospodarcze. Przedsiębiorstwa francuskie brały udział wraz z brytyjskimi i amerykańskimi w demontażu przedsiębiorstw zachodnioniemieckich, a francuskie koncerny przemysłu wydobywczego ponownie zawładnęły Zagłębiem Saary. Ponieważ Francja, w znacznie krótszym czasie niż Niemcy Zachodnie, odbudowała zniszczoną wojną gospodarkę, miała sprzyjające warunki dla opanowania rynków zbytu, zdominowanych w okresie przedwojennym przez Niemcy [Schlecht, 1988]. Udział procentowy Francji w eksporcie świata kapitalistycznego osiągnął w roku 1947 – 4%, tzn. prawie zrównał się z udziałem przedwojennym. W tym samym czasie Niemcy Zachodnie w eksporcie świata kapitalistycznego partycypowały jedynie na poziomie 0,7%. Taki układ sił między RFN i Francją w gospodarce zachodnioeuropejskiej nie zachował się długo. Już w 1953 r. RFN wyparła Francję z zajmowanych uprzednio pozycji, zajmując trzecie miejsce wśród państw kapitalistycznych pod względem udziału w eksporcie świata kapitalistycznego. W 1956 r. eksport zachodnioniemiecki stanowił już 162% eksportu francuskiego [Monthly Bulletin of Statistics, 1957]. W walce konkurencyjnej, eksporterom zachodnioniemieckim udało się krok po kroku przeniknąć na rynki państw Europy zachodniej oraz Ameryki Łacińskiej, tj. rejony zbytu podstawowej części towarów francuskich, a nawet zagrozić francuskim konkurentom w ich posiadłościach zamorskich (tempo wzrostu eksportu RFN do francuskich terytoriów znacznie przewyższało eksport Francji) oraz na rynku wewnętrznym Francji [Der Westdeutsche Aussenhandel, 1956, s. 161-176]. O wzmacniającej się pozycji eksportu RFN w stosunku do eksportu francuskiego świadczy również kształtowanie się obrotu towarowego między tymi państwami. W okresie 1950 – 56 nastąpiło 2,5-krotne powiększenie się wzajemnych pomiędzy RFN i Francją przy stosunkowo znacznej przewadze eksportu zachodnioniemieckiego nad francuskim [Grimm, 1992, s. 246].

USA w czasie wojny dążyły do zachowania potencjału wojenno-przemysłowego Niemiec hitlerowskich, w szczególności do zachowania zachodnioniemieckich fabryk zbrojeniowych. Anglo-amerykańskie bombardowania Zagłębia Ruhry, o których tak wiele pisano w prasie amerykańskiej, były w pierwszym rzędzie skierowane na zniszczenie domów mieszkalnych. Ataki

lotnicze nie spowodowały w Niemczech poważniejszego zmniejszenia wydobycia węgla ani produkcji surówki żelaza i stali. Pomimo, że kopalnie węgla i hutnictwo stali okręgu Ruhry znajdowały się w bezpośrednim kręgu działań anglo-amerykańskich lotniczych jednostek bombowych, naloty powietrzne, według oficjalnych danych amerykańskich przyczyniły się do zmniejszenia wydobycia węgla zaledwie o 2%, produkcji stali i surówki – o 5%. Potencjał wojenno-przemysłowy Niemiec Zachodnich wzrósł jeszcze bardziej w latach wojny. Według danych zawartych w badaniach specjalnych, przeprowadzonych przez służbę wywiadowczą lotnictwa bombowego USA, produkcja niemieckiego przemysłu wojennego osiągnęła w 1944 r. przeciętnie 280% poziomu 1942 r. Produkcja samolotów w Niemczech wynosiła w 1942 r. 15 tys. sztuk, w 1943 r. przekroczyła 25 tys., a w 1944 r. osiągnęła prawie 40 tys. szt. O ile w 1936 r. w okręgu reńskim i w Westfalii były 82 wielkie piece i 238 pieców tomasowskich, bessmermerowskich i martenowskich, to w 1947 r. było odpowiednio 118 i 280 pieców. Wszystko to wskazuje, że dowództwo wojskowe państw zachodnich w ogóle nie stawiało sobie za cel zniszczenia niemieckiego przemysłu wojennego lecz przeciwnie, starało się oszczędzać jego potencjał.

Po drugiej wojnie światowej za pomocą kredytów amerykańskich oraz pomocy w ramach planu Marshalla, którego jednym z głównych celów była odbudowa podstaw gospodarki zachodnioniemieckiej, potencjał wojenno-przemysłowy Niemiec Zachodnich został nie tylko odbudowany, ale i znacznie powiększony. Rząd Stanów Zjednoczonych przyznał w latach 1945 – 1950 pomoc w wysokości 2,01 mld dolarów, a rząd Wielkiej Brytanii – w wysokości 600 mln dolarów. W ramach planu Marshalla Niemcy Zachodnie otrzymały dalsze 7,8 mld marek. Łącznie od zakończenia wojny do 1955 r. otrzymały z zagranicy ok. 20 mld DM. Udział środków zagranicznych, np. w finansowaniu importu wynosił w 1949 r. ok. 65%, a w 1950 r. – 35%. W sumie w latach 1948 – 1950 wynosił on przeciętnie 57% i był przeznaczony głównie na zakup surowców przemysłowych [Hentschel, 1998].

Od 1948 r. do 1950 r. poczynając od przeprowadzenia reformy monetarnej (reforma Erharda), zainwestowano w przemyśle 42,8 mld DM. Szybko wzrosła produkcja gałęzi przemysłu ciężkiego. Tak, np. od I kwartału 1950 r. do I kwartału 1951 r. produkcja przemysłu hutniczego wzrosła o 16%, chemicznego – o 32%, budowy maszyn- o 45%, samochodowego- o 44%, elektrotechnicznego- o 60%. W 1951 r. produkcja przemysłu w Niemczech zachodnich przekroczyła poziom produkcji z 1936 r. o 60%, budowy maszyn – o 66%, budowy maszyn transportowych – o 66%, elektrotechnicznego – o 175%; nato-

miast produkcja przemysłu obuwniczego zmniejszyła się o 19%, a produkcja skóry – o 28% w stosunku do poziomu z 1936 r.

Kluczowe pozycje ekonomiczne w Niemczech Zachodnich skoncentrowane zostały, tak, jak poprzednio, w rękach grupy magnatów finansowych. Tak, np. potencjał produkcyjny koncernu Thyssena wynosił w 1951 r. prawie połowę potencjału produkcyjnego zachodnioniemieckiego hutnictwa stali, roczna zdolność produkcyjna koncernu Kruppa wynosiła 18 mln ton stali.

2. Odbudowa gospodarki RFN

Początek lat 50. zamyka okres odbudowy gospodarek państw Europy Zachodniej zniszczonych na skutek działań wojennych. W większości krajów został już osiągnięty lub nieco przekroczony poziom rozwoju z okresu międzywojennego. Pod względem tempa produkcji RFN znacznie wyprzedziła swoich dotychczasowych głównych rywali ekonomicznych w Europie Zachodniej – Wielką Brytanię oraz Francję. W okresie 1950 – 58 średnioroczne tempo wzrostu produkcji wynosiło w RFN – 11%, podczas gdy w Wielkiej Brytanii – 2,6, we Francji 6,7%. Powojenny wzrost produkcji przemysłowej RFN umożliwiający osiągnięcie już po kilku latach wyższego niż przed wojną poziomu rozwoju gospodarczego nie był zjawiskiem nowym w historii gospodarczej Niemiec (Giebel-Felten, 2002). Podobna tendencja wystąpiła w gospodarce niemieckiej w latach 20-tych XX wieku (okres Republiki Weimarskiej po zakończeniu hiperinflacji).

Tabela 1. Wzrost produkcji przemysłowej w RFN, Wielkiej Brytanii i Francji w latach 1950-58 (1950=100)

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
RFN	100	118	126	138	156	178	192	204	209
Wielka Brytania	100	103	100	105	113	119	120	121	120
Francja	100	111	110	111	122	131	144	155	162

Źródło: Pottturns of Industrial Growth, 1938- 1958 [1960, s. 233, 247, 402].

Analiza przebiegu cyklu koniunkturalnego w latach 50. w Europie Zachodniej pozwala zaobserwować pewne wspólne cechy rozwoju ekonomicznego większości państw tego kontynentu o gospodarce rynkowej. Mimo wielu istniejących zbieżności we wzroście gospodarczym Europy Zachodniej można dostrzec także specyfikę rozwoju gospodarczego poszczególnych krajów. W okresie lat 50. wystąpiły dwukrotnie objawy załamania kryzysowego: po

raz pierwszy w okresie 1952 – 53, po raz drugi zaś w latach 1957 – 58. Natomiast lata 1953 – 57 określane są w literaturze ekonomicznej mianem okresu ożywienia i rozkwitu gospodarczego [Postan, 1967, s. 14].

Specyfika rozwoju produkcji RFN w ramach powojennego cyklu koniunkturalnego (1950 – 58) wyrażała się w znacznie wyższym tempie rozwoju w porównaniu z Wielką Brytanią czy Francją na przestrzeni całego badanego okresu, znacznie bardziej intensywną falą ożywienia i rozkwitu oraz łagodniejszym przebiegiem spadku aktywności gospodarczej w latach załamań. W roku kryzysowym 1952, w Wielkiej Brytanii wielkość produkcji zmniejszyła się o 2,2%, we Francji wzrosła o 1,0%, zaś w RFN o 6,1%. W 1955 r. produkcja brytyjska znajdowała się praktycznie w stanie zastoju, podczas gdy indeks produkcji przemysłowej RFN na przestrzeni 1950 – 58 wprawdzie nierównomiernie, lecz w szybkim tempie wzrastał. Przedsiębiorstwom zachodnioniemieckim udało się w tym okresie nie tylko istotnie podnieść tempo produkcji przemysłowej, lecz również przywrócić dotychczas zajmowane pozycje w Europie Zachodniej, w zakresie poziomu wytwarzania najważniejszych wyrobów przemysłowych. W rezultacie szybkiego wzrostu produkcji, udział RFN w globalnej produkcji świata kapitalistycznego w 1958 r. – 10% (Wielka Brytania – 8,3%, Francja – 5,4%), podczas gdy przed wojną całe Niemcy partycypowały dziewięcioprocentowym (9%) udziałem w produkcji przemysłowej świata kapitalistycznego.

Po wybuchu kryzysu koreańskiego w 1950 r. w RFN, podobnie zresztą jak w pozostałych krajach zachodnioeuropejskich, rozpoczął się wzrost aktywności gospodarczej. Ponadto w przeciwieństwie do Wielkiej Brytanii, czy Francji gospodarką zachodnioniemiecką charakteryzował, na tym etapie rozwoju, nadmiar zdolności produkcyjnych, prowadzący do niepełnego wykorzystania majątku produkcyjnego. W analizowanym okresie uruchomiono już bowiem w RFN podstawową część zakładów produkcyjnych, dotychczas nieczynnych na skutek częściowych zniszczeń wojennych, a wymagających często stosunkowo niewielkich nakładów finansowych i rzeczowych do ich ponownego uruchomienia.

Tabela 2. Zmiana wielkości produkcji przemysłowej w RFN, Francji oraz w Wielkiej Brytanii w latach 1950 – 1958 (przyrost w % w stosunku do roku poprzedniego)

Lata	RFN	Francja	Wielka Brytania
1950	+ 25,0	+ 6,0	+ 5,7
1951	+ 17,0	+12,5	+ 3,2
1952	+6,1	+ 1,0	- 2,2
1953	+ 8,8	+ 1,0	+ 5,3
1954	+11,5	+ 10,0	+ 5,8
1955	+15,4	+ 9,0	+ 5,1
1956	+ 8,0	+ 7,4	+ 0,4
1957	+5,4	+ 9,2	+ 1,9
1958	+ 2,8	+ 4,2	- 1,1
Przeciętna stopa wzrostu w okresie 1950- 58	+ 11,0	+ 6,7	+ 2,6

Źródło: obliczenia na podstawie: a) Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1966, s.227, b) Monthly Digest of Statistics, March 1966, The British Economy, Key Statistics 1900- 1964, c) Annuaire statistique de la France, Retrospective 1961 Vol.66.

Istniejąca w RFN nadwyżka mocy wytwórczych pozwoliła nie tylko uniknąć wzrostu cen krajowych w okresie wzrastającej koniunktury, lecz również osiągnąć ogromne korzyści z ożywienia popytu związanego z „boomem koreańskim”. W tym czasie gospodarki pozostałych krajów zachodnioeuropejskich były całkowicie obciążone i partycypowały we wzrastającej produkcji krajowej przeznaczonej głównie na cele wojskowe [Wallach, 1955, s. 190]. „Boom koreański” umożliwił ponadto firmom niemieckim powrót na rynek światowy, które wykorzystując sprzyjającą okoliczność włączyli do produkcji znaczne rezerwy mocy produkcyjnych, istniejące przede wszystkim w gałęziach produkujących sprzęt techniczny [Erhard, 1953]. W pozostałych gałęziach przemysłu, w których poziom produkcji był niższy od przeciętnego (w wyniku podziału kraju), dokonano intensywnego rozszerzenia produkcji i budowy nowych obiektów.

Po zakończeniu wojny w Korei zmalał dotychczasowy znaczny popyt, utrzymujący się na rynku światowym na surowce i urządzenia. Połączony był ze spadkową tendencją cen na te towary. Wywarło to ujemny wpływ na tempo wzrostu produkcji w gospodarce zachodniemieckiej. Z drugiej strony, zahamowanie wzrostu produkcji przemysłowej wpływało z działania specyficznych dla gospodarki RFN czynników wewnętrznych (m.in. było

efektem polityki niskich płac). Objawy kryzysu wystąpiły m.in. w przemyśle tekstylnym. Większość przedsiębiorstw tej gałęzi przemysłu skróciło tydzień pracy. Liczba zatrudnionych osób zmniejszyła się o 15% w stosunku do roku poprzedniego.

W fazie ożywienia (po 1952 r.) dokonał się w RFN najbardziej intensywny wzrost produkcji przemysłowej w porównaniu z innymi krajami Europy Zachodniej. Został on zainicjowany wzrostem inwestycji w gałęziach urządzeń przemysłowych, wywołanym ożywieniem popytu na światowym rynku eksportowym na te produkty. Wartość eksportu wynosząca w roku 1952 – 16,9 mld DM, w 1954 r. wzrosła do 22 mld DM. Również w produkcji działu II, który charakteryzował się po okresie „boomu koreańskiego” stagnacją – produkcja wzrosła z 164% w 1952 r. do 180% w 1953 r. [Erhard, 1957, s. 69].

Działanie sił zewnętrznych w kierunku ożywienia połączone zostało z wprowadzeniem przez państwo takich środków, jak przymusowy podział zysków całego przemysłu na rzecz gałęzi przemysłu ciężkiego, dokonane w latach 1953- 1954 (tzw. pomoc inwestycyjna), przyznanie prawa do przyspieszonych odpisów amortyzacyjnych przedsiębiorstwom wiodącym. Stanowiły one dodatkowy bodziec dla rozszerzenia i modernizacji urządzeń przemysłowych. W 1953 r. inwestycje przedsiębiorstw wzrosły o 23% w porównaniu z rokiem poprzednim. Ożywienie gospodarcze przeszło w roku 1955 w rozkwit określany mianem „boomu inwestycyjnego”. Bazę wzrostu stanowił burzliwy rozwój gałęzi, produkujących elementy kapitału podstawowego.

Ogólna liczba zamówień w przemyśle wzrosła o 23,6%, w przemyśle produkującym dobra inwestycyjne o 27,8%, natomiast w działach produkcji dóbr konsumpcyjnych o 6,6% [Wirtschaft und Statistik, 1966, s. 544]. Wzrost zamówień przy istniejącej zdolności mocy wytwórczych występował w rozmiarach przekraczających w tym czasie możliwości produkcyjne. W związku z tym wysoka koniunktura wiązała się z dużą aktywnością inwestycyjną. Inwestycje spółek akcyjnych wzrosły w 1955 r. o 45% w porównaniu z rokiem poprzednim, zyski zwiększyły się z poziomu 798 mln do 1,05 mld DM. Przyrost inwestycji w 55% przeznaczony był na instalację nowych urządzeń [Wirtschaft und Statistik, 1966, s. 586]. Jednakże już w roku 1956 zarysował się spadek aktywności gospodarczej, związany ze spadkiem ogólnego tempa rozwoju gospodarczego w Europie Zachodniej. Zasadniczą przyczynę osłabienia ekspansji gospodarczej było wyczerpanie się rezerw siły roboczej. Spadek ożywienia gospodarczego w RFN znalazł również wyraz w zmniejszeniu wielkości inwestycji. Tempo wzrostu produkcji obniżyło się o połowę w po-

równaniu z rokiem poprzednim. Rozwój gospodarczy w 1957 r. potwierdził fakt zakończenia fazy rozkwitu. Wzrost gałęzi przemysłu ciężkiego, mający wpływ w okresie ożywienia i rozkwitu na wzrost globalnej produkcji przemysłowej zaczął wykazywać tempo rozwoju poniżej średniego dla globalnej produkcji przemysłowej. Na pierwsze miejsce pod względem tempa wzrostu produkcji wysunęły się gałęzie produkujące dobra konsumpcyjne.

Mimo występującego dwukrotnie w okresie 1950 – 58 zwolnienia tempa wzrostu produkcji przemysłowej gospodarki zachodnioniemieckiej, średnioroczne tempo w badanym okresie wykazywało wielkości niewystępujące w żadnej z zachodnioeuropejskich gospodarek. Źródeł przewagi w rozwoju gospodarczym RFN upatrywać należy nie tylko w opóźnionym w stosunku do pozostałych państw okresie odbudowy gospodarki. Na odmienny przebieg koniunktury miał wpływ cały kompleks specyficznych czynników pobudzających wzrost ekonomiczny tego kraju. W grupie tych czynników na szczególne podkreślenie zasługuje proces odnowienia i rozszerzenia kapitału trwałego poprzez wzrost inwestycji, którego stopień w RFN, w okresie powojennym, był wyższy niż w pozostałych krajach Europy Zachodniej. W latach 1950 – 58 indeks inwestycji brutto zrealizowanych w gospodarce RFN (w cenach stałych, rok 1950 = 100) wzrósł o 86%, podczas gdy w tym czasie we Francji o 43%, a w Wielkiej Brytanii o 39% [Nolte, 2009, s. 235]. W okresie „boomu inwestycyjnego” w roku 1955, w RFN inwestycje per capita wynosiły 189 dol., w Wielkiej Brytanii 68 dol., we Francji 140 dol.

Dzięki tak znacznym inwestycjom w okresie 1950- 55 wprowadzono w RFN do eksploatacji 40 wielkich pieców hutniczych, z których część została zbudowana w oparciu o najnowsze osiągnięcia nauki i techniki. Znacznemu rozszerzeniu i modernizacji poddano w RFN urządzenia przemysłu chemicznego, samochodowego, optycznego, energetycznego. Pod względem zastosowanej techniki i technologii produkcji w analizowanym okresie RFN wysunęła się na pierwsze miejsce wśród krajów kapitalistycznych. Należy jednak podkreślić, że odnowienie kapitału podstawowego zostało dokonane nie we wszystkich gałęziach przemysłu RFN w jednakowym stopniu. Najwyższy stopień wymiany starych urządzeń na nowoczesne miał miejsce w przemyśle maszynowym, chemicznym i elektrotechnicznym, a zatem w gałęziach decydujących w owym czasie o poziomie rozwoju gospodarczego. Wprowadzenie nowoczesnego pod względem technicznym wyposażenia w tych gałęziach pozwoliło pokonać nie tylko zacofanie techniczne, charakterystyczne dla pierwszych lat powojennych gospodarki zachodnioniemieckiej, lecz umożliwiło

także absorpcję najnowszych doświadczeń z zakresu organizacji produkcji (zapożyczonych zwłaszcza od USA).

Drugą istotną przesłanką szybkiego rozwoju ekonomicznego RFN był na początku lat 50. znaczny wzrost liczby ludności w stosunku do okresu przedwojennego. Wzrost ten nastąpił przede wszystkim poprzez ogromny napływ przesiedleńców w liczbie ponad 10 mln osób i umożliwił istotny wzrost zatrudnienia w przemyśle RFN. Udział procentowy zatrudnionych w stosunku do ogólnej liczby ludności wynosił w 1950 r. – 24%, w roku 1956 – 32%. W okresie 1950 – 55 liczba ludności wzrosła o 5,5%, liczba zatrudnionych w gospodarce o 18%, z czego w przemyśle o 41% [Aussenhandel Reihe II, 1961]. Tak znacznego przyrostu nie zaobserwowano w tym czasie w żadnym z krajów wysokorozwiniętych. Liczba pracowników zatrudnionych w przemyśle, transporcie i handlu Wielkiej Brytanii zmniejszyła się odpowiednio o 6%, we Francji natomiast o 15%.

Oprócz wzrostu liczby zatrudnionych kapitalne znaczenie, dla wzrostu gospodarczego, posiadało podniesienie wydajności pracy, mierzonej wzrostem wielkości produkcji na 1 zatrudnionego. W latach 1950 – 56 wydajność w przemyśle RFN wzrosła o 39,1%. Pod względem wzrostu produkcji wytworzonej na godzinę w latach 50-tych RFN pozostawiła w tyle większość krajów, w tym Wielką Brytanię, Francję i USA. Średnioroczny wzrost wydajności w latach 50-tych wynosił w RFN – 5,3%, we Francji – 4%, w Wielkiej Brytanii- 1,9%, w USA- 2,1% [Denison, 1967].

Poważny wpływ, na przebieg cyklu koniunkturalnego w RFN oraz główne kierunki rozwoju przemysłu, wywarły sprzyjające warunki w zakresie zbytu dóbr inwestycyjnych na rynku światowym. Mając na uwadze ściśle powiązanie gospodarki RFN z rynkiem międzynarodowym, ekonomiści zachodniomiejscy reprezentowali pogląd, że wzrost produkcji przemysłowej RFN, w analizowanym okresie, był uwarunkowany w połowie wzrostem popytu na rynku wewnętrznym, w pozostałej części wzrostem produkcji na eksport [Nolte, 2009, s. 121-134]. Wzrost produkcji na eksport, zainicjowany popytem na rynkach zagranicznych, oddziaływał na gospodarkę RFN podobnie, jak wzrost inwestycji autonomicznych w kraju. Był to impuls w kierunku podniesienia popytu w kraju na środki produkcji, surowce oraz materiały, co stwarzało dodatkową możliwość rozszerzenia produkcji w gałęziach związanych bezpośrednio z produkcją na eksport, stymulując rozszerzenie i modernizację kapitału podstawowego w tych gałęziach [Kollner, 1953, s. 152-169]. Warto w tym miejscu wskazać na różnicę w oddziaływaniu handlu zagranicznego

na wzrost gospodarczy RFN i Wielkiej Brytanii. Handel zagraniczny RFN spełniał rolę swego rodzaju dźwigni rozwoju gospodarczego, podczas gdy w Wielkiej Brytanii, w wyniku niskiej konkurencyjności towarów oraz przewadze importu nad eksportem, handel zagraniczny oddziaływał na gospodarkę poprzez ujemne saldo bilansu handlowego, stawał się hamulcem wzrostu gospodarczego.

Tabela 3. Zmiana podstawowych wskaźników w gospodarce RFN w latach 1953 – 58 (w % w stosunku do roku poprzedniego)

Lata	Przyrost produkcji przemysłowej	Wzrost liczby zatrudnionych w przemyśle	Wzrost inwestycji	Wzrost wydajności pracy	Wzrost eksportu
1953	10	4,2	12,5	6,3	9,5
1954	12	5,3	13,4	6,0	10,9
1955	15	8,4	23,5	5,6	16,7
1956	8,0	6,5	11,4	3,8	20,0
1957	5,66	3,3	4,1	3,0	16,5
1958	3,1	0,9	5,7	5,4	2,8

Źródło: Koniunkturberichte des Rheinisch- Westfalischen Wirtschafts Institutes, Statistische Uerrichten, Heft 2, [1959, s. 15].

Pod względem globalnej produkcji przemysłowej w analizowanym okresie RFN zajmowała w Europie zachodniej drugie miejsce po Wielkiej Brytanii. Jednakże już wtedy w szeregu istotnych gałęziach przemysłu ciężkiego, udało się RFN wyprzedzić Francję oraz Wielką Brytanię. W okresie 1950 – 58 RFN zdobyła pierwsze miejsce w Europie Zachodniej pod względem produkcji surówki, stali, ołowiu, jak również produkcji podstawowych wyrobów chemicznych: kwasu siarkowego, sody kaustycznej i kalcynowej, nawozów azotowych i potasowych, mas plastycznych, kauczuku syntetycznego. RFN wyprzedziła także Wielką Brytanię i Francję pod względem wielkości produkcji niektórych wyrobów przemysłu maszynowego, w tym samochodów, traktorów, radiodbiorników. W stocznjach zachodnioniemieckich wodowano w tym okresie więcej statków, aniżeli we Francji, czy nawet w Wielkiej Brytanii. Do RFN należał również prymat w dziedzinie produkcji obrabiarek. W 1955 r. wartość wyprodukowanych obrabiarek wynosiła 1340 mln DM, w Wielkiej Brytanii – 885 mln DM, zaś we Francji – 523 mln DM. W 1956 r. RFN wyprzedziła również Wielką Brytanię pod względem wielkości produk-

cji przemysłu samochodowego, zajmując drugie miejsce po Stanach Zjednoczonych.

Pod koniec analizowanego okresu RFN nie dorównywała natomiast jeszcze Wielkiej Brytanii w rozwoju przemysłu atomowego, upowszechnienia najnowszych metod produkcji, związanych z automatyzacją oraz rozwoju przemysłu samolotowego. Były to dziedziny, w których Wielka Brytania dokonała olbrzymiego skoku pod koniec wojny, jak również w pierwszych latach powojennych. Przemysł zachodnioniemiecki nie dorównywał również przemysłowi brytyjskiemu w dziedzinie produkcji nośników energii elektrycznej oraz maszyn dla przemysłu lekkiego [Grabowski, 1976].

Z przedstawionych danych wynika, iż przemysł zachodnioniemiecki w latach 1950 – 58 znacznie zbliżył się do potencjału reprezentowanego przez przemysł Wielkiej Brytanii, największej dotychczas potęgi przemysłowej w Europie Zachodniej, wyprzedzając jednocześnie produkcję przemysłową Francji.

Literatura

Abelshauer Werner. 1977. *Die Rekonstruktion der Westdeutschen Wirtschaft und die Rolle der Besatzungspolitik*. w: *Politische und ökonomische Stabilisierung Westdeutschland 1945-1949*. Wiesbaden.

Giebel-Felten Elvira. 2002. *Deutschlands wirtschaftliche Entwicklung im EU-Vergleich 1962-2001*. Sankt Augustin.

Osthues Heinz. 1957. *Einkommensverhältnisse und private Geldkapitalbildung in Westdeutschland 1925-1953*. Berlin.

Wirtschaft und Statistik, różne lata.

Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, różne lata.

Röpke Wilhelm. 1958. *Ein Jahrzehnt sozialer Marktwirtschaft in Deutschland und seine Lehren*. Kolonia.

Blum Reinhard. 1969. *Soziale Marktwirtschaft. Wirtschaftspolitik zwischen Neoliberalismus und Ordoliberalismus*. Tuebingen.

Bottiger Helmut. 1992. *Die Finanzpolitik während des deutschen „Wirtschaftswunders“* ERINA-Studie. Oktober.

Der Aussenhandel der Bundesrepublik Deutschland, cz.1. grudzień 1957.

Der Aussenhandel und der Innerdeutsche Handel. Nr 4-5/1958.

Der Westdeutsche Aussenhandel 1950-1955. 1956. Wirtschaftsdienst- Herausgegeben von Hamburgischen Weltwirtschafts-Archiv.

- Deutsche Wirtschaftsinstitut*. 1958. Bericht 1.
- Deutsches Geld- und Bankwesen in Zahlen 1876 – 1975*. 1977. Deutsche Bundesbank, Frankfurt/ Main.
- Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. 1957. *Wochenbericht* 42.
- Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. 1959. *Wochenbericht* 8.
- Die Expansion der Deutschen Industrie von 1948 bis 1954*. Berlin 1955.
- Economic Bulletin for Europe, Vol. 19, 20*. Geneva 1957.
- Erhard Ludwig. 1953. *Deutschlands Rueckkehr zum Weltmarkt*. Duesseldorf.
- Erhard Ludwig. 1957. *Wohlstand fuer Alle*. Econ-Verlag Düsseldorf.
- Fuenf Jahre Deutsche Mark*. 1953. Berlin-Muenchen.
- Gedymin Olgierd. 2002. *Kapitalizm niemiecki szkice o genezie, rozwoju i terażniejszości*. Białystok.
- Gedymin Olgierd. 1999. *Strategie gospodarcze i drogi rozwoju, II Rzeczpospolita, powojenne Niemcy, Tajwan i Chile*. Białystok.
- Golinowska Stanisława. 1990. Liberalna reforma w Niemczech zachodnich po II wojnie światowej – wzór dla krajów Europy Wschodniej i Środkowej, *Gospodarka Narodowa* 12.
- Grabowski Tadeusz. 1976. *Rola państwa w gospodarce RFN*. Warszawa.
- Grimm Klaus. 1992. *Socjalna gospodarka rynkowa w RFN: koncepcja, rozwój, problematyka*. FFE w Polsce. Warszawa.
- Gruenig Ferdinand und Rolf Krengel., 1955. *Die Ekspansion der westdeutsche Industrie 1948-1954*. West Berlin: Duncker&Humbolt.
- Hentschel Volker. 1997. Ludwig Erhard - Mann und Mythos. w: *Ludwig Erhard und seine Politik*. Berlin.
- Hentschel Volker. 1998. *Ludwig Erhard, die “soziale Marktwirtschaft” und das Wirtschaftswunder*. Bonn.
- Kloten Norbert. 1986. *Der Staat in der Sozialen Marktwirtschaft*. Tuebingen.
- Koellner Lutz. 1963. *Der internationale Kapitalverkehr seit dem letzten Kriege*. Frankfurt/Main.
- Komponentenanalyse fuer die Jahre 1950-70*. 1972. Tuebingen.
- Koniunkturberichte des Rheinisch- Westfalischen Wirtschaftsinstitutes, Statistische Ueberrichten*. 1959. Heft 2.
- Monthly Bulletin of Statistics*. April 1957.
- National Institute Economic Review*. November 1964.
- Nowak Zenon. 1960. *Zarys czynników rozwoju gospodarczego Niemiec Zachodnich*. Instytut Zachodni, Poznań.

- Osthues Heinz. 1957. *Einkommensverhältnisse und private Geldkapitalbildung in Westdeutschland 1925-1953*. Berlin.
- Postan M.I. 1967. *An Economic History of Western Europe 1945- 1964*. London.
- Pottturns of Industrial Growth, 1938- 1958*. 1960. UN New York.
- Scheel Walter. 1965. *Aktuelle Probleme der Entwicklungspolitik*. Kiel.
- Schlecht Otto. 1988. Die Genesis des Konzept der Sozialen Marktwirtschaft. w: *Grundtexte zur Sozialen Marktwirtschaft. Band 2. Das Soziale in der Sozialen Marktwirtschaft*. Stuttgart, New York.
- Stucken Rudolf. 1953. *Deutsche Geld- und Kreditpolitik 1944-53*. Tuebingen.
- Sziotka Bronisław. 1976. *Kontrasty społeczno- ekonomiczne RFN. Cykle koniunkturalne lat 1950- 1974*. Katowice.
- Wagner Adolf. 1972. *Die Wachstumszyklen in der Bundesrepublik Deutschland. Eine komparativ-dynamische Komponentenanalyse fuer die Jahre 1951-1970*. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tuebingen.
- Wallach Henry Christopher. 1955. *Mainsprings of the German Revival*. New haven Yall University Press.
- Wallach Henry Christopher. 1955. *Triebkrafte des deutschen Wiederaufstiegs*. Frankfurt.
- Wirtschaftsforschung*. 1955. Institut fuer Koniunkturforschung. Dunckler und Humblot. Berlin.
- Wirtschaftskonjunktur*. 1958. Berichte des IFO-Instituts fuer Wirtschaftsforschung. Muenchen. Heft 1.
- Stetten Sigurd Frhr. 1962. *Der langfristige Lieferantenkredit in Aussenhandel (Exportkredit)*. Berlin.
- Fischer Wolfram. 1998. *Expansion – Integration – Globalisierung. Studien zur Geschichte der Weltwirtschaft*. Göttingen.
- Nolte Hans-Heinrich. 2009. *Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, Bonn.
- Aussenhandel Reihe II, Statistisches Bundesamt*. 1961. Wisbaden.
- Denison Edward. 1967. *Why growth rates differ?*. Washington.
- Giersch Herbert, Paque Karl-Heinz, Schmieding Holger. 1992. *The fading miracle. Four decades of market economy in Germany*. Cambridge University Press.
- Neumark Fritz. 1965. *Grundsätze der Besteuerung in Vergangenheit and Gegenwart*. Wiesbaden.